

Розділ

4

ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 94+323.1 (477)

DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.27.140>

Валерій Андрійович Смолій,
*академік НАН України, академік-секретар Відділення
історії, філософії та права НАН України,
директор Інституту історії України НАН України*
ORCID: 0000-0002-7656-5505
e-mail: sekretar@history.org.ua

Ярослава Володимирівна Верменич,
*член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історичної регіоналістики
Інституту історії України НАН України*
ORCID: 0000-0002-4445-9492
e-mail: verrosla@gmail.com

ІДЕЇ НАЦІЄТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Метою дослідження є теоретико-методологічне осмислення націєтворчих концепцій вітчизняної політичної думки XIX – початку XX ст. у контексті результативності їхнього впливу на тогочасне суспільне й культурне життя. Йдеться про роль і місце «українського питання» в руйнуванні Російської імперії та про теоретичне осмислення національною інтелектуальною елітою шляхів побудови на її руїнах життєздатного національного державного організму. Серед розмаїття **методологічних підходів** для проведення дослідження було обрано ментальний, який уявляється найбільш продуктивним в аксіологічних узагальненнях на теми конструювання ідентичностей і формування національної свідомості на рубежі XIX і XX ст. **Наукова новизна** полягає в акцентуванні дослідницької уваги на специфіці національних уявлень, кодів, символів, ціннісних систем за умов шаленого централізаторського тиску, ідейних конфліктів, потужного впливу війн і революцій на стан суспільної свідомості. **Висновки.** Відтворити суспільний фон ідентифікаційних пошуків української спільноти на рубежі XIX і XX ст. неможливо без урахування двох перешкод: зовнішньої – у вигляді імперських доктрин Росії та польських «кресових ідей» і внутрішньої – гострих суперечностей самоідентифікації у свідомісній сфері й поведінкових стереотипах. Існування українського етносу в систе-

мі роз'єднання його частин, протиборства політичних сил та ідеологічних побудов виявилось тим ускладнюючим чинником, який ставав на заваді консолідаційним намірам. Надто різні, інколи внутрішньо суперечливі й непослідовні, українські проекти другої половини XIX і початку XX ст. усе ж дають уявлення про силу спротиву імперському тиску, яка зрештою стала засобом соціальної мобілізації і сприяла переростанню національно-визвольного руху з культурницької в політичну фазу. Їхній виразний консолідаційний контекст з репрезентацією популярної в XIX ст. ідеї нації є свідченням інтелектуальної зрілості місцевих еліт та усвідомлення ними потенціалу солідарності.

Ключові слова: нація, націєтворення, ідентичність, самоідентифікація, національні проекти, інтелектуали, національний ідеал.

Актуальність теми дослідження. З'ясування меж практичного впливу ідей на реальні суспільні процеси розглядається як вдячне поле наукових пошуків. У окремий міждисциплінарний напрям оформилась інтелектуальна історія – простір осмислення діапазону ідейних впливів на суспільний розвиток з виходом на наукове проектування й прогнозне моделювання. Об'єктом підвищеної уваги інтелектуальної історії стала ідеологія націєтворення та національного самовизначення, перевірена досвідом десятків країн. У вітчизняних наукових дискурсах простежуються кілька стадій осмислення складного процесу націєстановлення, але у своїй домінантній частині дискурсивна практика в Україні так і не вийшла на рівень постнекласичних узагальнень, які базуються на тлумаченні ідентичності як соціального конструктора, що тяжіє до рольової модальності. Багатобарвність відносин у сегментованому, поляризованому суспільстві представляється здебільшого як результат зовнішніх впливів, внаслідок чого губляться, лишаються поза межами наукового аналізу мотивації різних політичних сил і очікування суспільних «низів». Долання цих та інших свідомісних стереотипів немислиме без радикального оновлення всього методологічного арсеналу дослідження ідентифікаційних процесів, починаючи від критичного розгляду самого концепту «національне відродження» і до осмислення глибоких причин закоріненості ідей «руського мира» в політичних орієнтаціях значної частини мешканців України. Сьогодні ці проблеми подвійно актуальні внаслідок прямої потреби з'ясування можливостей і результативності вітчизняного опору тій реінкарнації імперських ідей, яка відбувається в російській історіографії. А також у зв'язку з пошуком відповіді на кардинальне для української історії питання: чому консолідаційні спроби інтелектуалів у кінцевому рахунку ведуть не до згладжування, а до поглиблення лінії розмежувань, і чому Україна має сумнівну честь належати до десятка держав, що й досі перебувають у стані війни, хоча й неоголошеної.

Аналіз досліджень і публікацій. Поділ на нації створив принципово відмінний фундамент європейської політики і модний об'єкт осмислення в суспільній

думці. В англомовному світі поняття «нація» пов'язувалося здебільшого з поняттями «громадянство», «держава» і поступово набувало не лише етнічного, а й територіально-політичного змісту. На інших підвалинах формувалася німецька нація, там поняття «нація» (*Nation*) часто ототожнювалося з поняттям «народ» (*Volk*), але ніколи – з поняттям «держава» (*Staat*). Саме такий, переважно етнічний, зміст вкладав у поняття «нація» Й.-Г. Гердер, з іменем якого пов'язується початок «етнічного ренесансу». Німецька традиція у визначенні нації справила помітний вплив на трактування цього поняття в мовах центрально- і східноєвропейських народів, зокрема і в українській. У вітчизняній інтелектуальній традиції витоки нації відшукувались у глибокій давнині, а вся її історія подавалася в дусі романтизованого народництва і пріоритету етнічних та релігійних цінностей. Утім, не менший вплив на вітчизняну соціогуманітаристику справили конструктивістські концепції нації, зокрема новаторська праця Б. Андерсона «Уявлені спільноти». Не заперечуючи наявності об'єктивних передумов формування та становлення націй, Андерсон переконливо довів: у кінцевому рахунку націю творить прогрес у розвитку комунікацій та інформації. Поява «офіційних націоналізмів» у його баченні стала спробою натягнути на гігантське тіло імперії «коротку й цупку шкіру нації» [1, с. 197]. Проте без з'ясування кореляцій по лініях «глобальне, національне, локальне», «соціальне, національне» уже неможливий будь-який аналіз суспільних реалій. Історії тут належить почесна роль арбітра, але не прокурора.

Термінологічна неузгодженість, накладена на складні політичні реалії, сформувала кілька конкуруючих теорій нації – політичну, психологічну, культурологічну, історико-економічну, етнічну і безліч типологізацій нації. Вирішальну роль в їхньому оформленні відігравали професійні інтереси та смислові вподобання дослідників, серед яких переважали вчені зі світовими іменами. Більшість їх включалась і в модні дискусії щодо визначення типових ознак нації. Зрештою, всі ці дискусії заходили у глухий кут, бо вичерпати якимось переліком ознак майже безмежний комплекс смислів, закладених у концепт нації, виявилось у принципі неможливим.

Безумовно, мають право на існування і спроби дати якесь універсальне визначення нації, – приміром, як номінальної одиниці у структурі антропосфери, відкритої системи, що бере участь в енергоінформаційному обміні з природним середовищем та іншими подібними системами і виконує ідентифікаційні, консолідуючі функції. Або коротко охарактеризувати націю як спільноту, що усвідомлює свої внутрішні соціальні зв'язки як національні узи. Але навіть такі, доволі абстрактні, визначення нації не охоплюватимуть усіх випадків уживання цього поняття. Адже воно застосовується на означення держави, етнічної групи, культурно-лінгвістичної спільноти, може бути синонімом поняття «національ-

ність» тощо. Досить коректним з погляду науки є запропонований німецьким істориком Ф. Майнеке поділ націй на «культурні» (*Kulturnation*) і «державницькі» (*Staatnation*). «Культурна» нація базується на фундаменті спільності історичної спадщини, мови, території, релігії, звичаїв тощо; наявність держави і політичних інститутів для неї не є обов'язковою. «Державницька» (політична) нація – це активне й самодіяльне співтовариство громадян, усього населення даної країни незалежно від етнічного походження. На відміну від етнічної нації як категорії антропологічної та культурної, політична нація – це категорія політико-правова.

Що ж до поняття «ідентичність», то, попри його певну розмитість, фахівці-етнополітологи розглядають його як цивілізаційний бренд нації і базисну основу системи соціального пізнання. За М. Степиком, формування національної ідентичності – це процес самовизначення людини і в реальних, і в символічних конструктах етнічного та національного простору [2, с. 9]. У процесі історичного розвитку індивід і група проходять через кілька фаз процесу самоусвідомлення, формуючи при цьому мережу зв'язків чи протистоянь з іншими групами, коло своїх уподобань, прихильності до тієї чи іншої ціннісної системи. Позитивні чи негативні емоції, які домінують у цьому процесі, зумовлюють «мотивацію уявлень», яка накладає свій відбиток на всю систему світосприймання соціуму, стимулюючи поділ на «своє» і «чуже». Універсальність поняття «ідентичність» Л. Нагорна пояснює тим, що у ньому вдало поєдналися суперечливі, на перший погляд, відчуття належності й особності, стабільності та змінюваності. Така подвійність робить ідентифікацію процесом «боротьби за цілісність свідомості», а саму ідентичність неминуче вводить у кризовий контекст [3, с. 39].

Під впливом концепції П. Бергера та Т. Лукмана в сучасній постнекласичній філософії відбувається переакцентація погляду на національну ідентичність – не стільки як на суму притаманних певному соціуму усталених ознак, скільки як на процес набуття суспільством здатності до «самовиявлення» й самоідентифікації. Домінуючою тенденцією при цьому є представлення національного субстрату як соціального конструкта. До такого його розуміння наближався М. Драгоманов на противагу І. Франкові, який розглядав націю як «щось органічне, історично конечне». Саме в XIX ст. почався інтенсивний процес «уявлення» української нації, який триває й до сьогодні.

Метою дослідження є визначення відправних віх, які характеризували напрями пошуку моделей націєстановлення й державотворення в українській суспільно-політичній думці на рубежі XIX і XX ст., та відповідних рефлексій. Важливим також вважається з'ясування тих складових, завдяки яким створювався каркас вітчизняного бачення проблеми та формування підвалин національної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. На час, коли в Україні почалися активні пошуки витоків національного самоусвідомлення, процес формування етнічної нації, не кажучи вже про політичну, був далекий від свого завершення. Хоча її кістяк – козацька еліта – вже в XVII ст. відчував себе «політичним народом», доводить польський історик Т. Стриєк, проте носії національної ідеї зовсім не обов'язково називали себе українцями. У Речі Посполитій назва «Полонія» побутувала від часів Болеслава Хороброго, в Україні така традиція не склалася [4, с. 38–39, 433]. Питання про те, чи становлять єдиний етнос три основні групи українців («малороси» в Російській імперії, «рутени» в Австрії, «русини» в Угорщині) лишалося відкритим упродовж усього XIX ст. У Російській імперії нащадки козацької старшини, зрівняні у правах з російським дворянством, етнічним походженням уже, як правило, не переймалися. Місцева буржуазія була у своїй масі неукраїнською, спольщені міста зазнали зросійщення. За цих умов більшість інтелігенції українського походження, констатує І. Гирич, «вولیла бути “нормальними” росіянами чи поляками, які мали визнану у світі свою культурну традицію. Цілі культурні ділянки так і не набули від початку XIX ст. до 1917 р. національного забарвлення» [5, с. 87].

Завдання, які постали перед українськими інтелектуалами півтора століття тому, відзначалися безпрецедентною складністю. І не лише тому, що їм належало консолідувати слабо оформлену, відсутню на політичних картах спільноту, яка в тогочасній термінології належала до числа «неісторичних» націй. Значно більше важило те, що українські землі входили до складу двох імперій зі складною історичною долею, відмінною соціонормативною культурою, різними управлінськими моделями, а головне – з постійною готовністю всіма наявними в їхньому розпорядженні засобами відстоювати свою цілісність (а по можливості й розширювати власну територію). «Будителям» нації за таких умов доводилося спиратися на створену ними ж самими модель минулого з міфологізованою патріотичною традицією в її основі. «Боротьба за спадщину» опинилась у фокусі наукових зацікавлень. І хоч метрополій, до складу яких входили українські землі, в XIX ст. було всього дві, у цьому інтелектуальному змаганні національним українським проектам доводилося витримувати конкуренцію і з претензіями на цю ж спадщину «третього гравця» – інтелектуалів зниклої з політичного простору Польщі. Кожна зі сторін цього «трикутника» переслідувала не лише ідеологічну, але й політичну мету послаблення суперника шляхом спрямування ідентифікаційних процесів у потрібне їй русло. Єдине, що могло надихати українських інтелектуалів у їхніх наукових пошуках, – це тріумфальна хода нових ідей національного суверенітету в Європі – як прямий наслідок суспільних зрушень, пов'язаних із Французькою революцією кінця XVIII ст. Етнічне походження під пером німецького філософа Й. Гердера вперше постало як неза-

перечний аргумент на користь самодостатності тієї чи іншої спільноти, і на цьому ґрунті досить швидко почали розвиватись ідеї національної самосвідомості.

Відповідно до схеми, введеної пізніше в науковий обіг чеським ученим М. Грохом, східноєвропейські національні рухи пройшли три фази розвитку. Перша фаза («академічна», «фаза А») починалася з етнографічних, філологічних, історичних студій, які мали кінцевою метою з'ясування історичних та культурних джерел національної самобутності. На другій і третій фазах (фаза В – «культурницька» та фаза С – «політична») відбувається процес взаємопроникнення національно-культурних і політичних ідей, їх закорінення в масову свідомість, і, як результат, активізація національних рухів [6]. Хронологічні межі «фази А» для України Р. Шпорлюк, О. Субтельний, А. Жуковський та інші західні українознавці визначають кінцем XVIII – серединою XIX ст. Саме в цьому часовому діапазоні у вітчизняній історіографії помітний відчутний потяг до осмислення історичних традицій, культурної самобутності України та окремих її регіонів. У наш час М. Грох доволі скептично ставиться до універсального застосування його «трифазової схеми» і перетворення її на стереотип тими, хто в оригіналі з нею не ознайомився. Особливо непокоїть його перебільшення консолідаційного потенціалу націоналізму як ідеології, в якій акцент на національній належності витісняє на маргінес усі інші інтереси, соціальні тертя й конфлікти. При розгляді реальних національних процесів, вважає М. Грох, доцільніше використовувати універсальний термін «національна ідентичність», бо саме на цьому шляху легше з'ясувати корені стресових ситуацій і розходження в інтересах, а отже, дійти до консенсусних пояснень процесу формування нації [7, с. 119].

Дуалізм уявлень про націю, спричинений існуванням її етнічної й територіальної моделей, – предмет спеціального осмислення в запропонованій Е. Смітом соціологічній версії нації. Він бачить два шляхи формування націй: 1) процес бюрократичної інкорпорації, що спричинив появу територіально-громадянських політичних націй і 2) процес народно-культурної мобілізації задля створення етнічно-генеалогічних «культурних» націй. Принципово важливим є його зауваження щодо креативної ролі інтелектуалів – істориків, археологів, антропологів, фольклористів – у наданні голосу прагненням мас, відображеним у відповідних образах, міфах, символах. У випадках творення етнічно-генеалогічних, «культурних» націй, наголошує він, доводилося не тільки виробляти нову культурну ідентичність, але й визволяти залежне утворення від ярма чужоземних держав. Цей процес неминуче супроводжувався формуванням подвійної ідентичності – культурно-національної й політико-національної, а також дуалізму історичної пам'яті [8, с. 108, 145–146].

Як зазначає Л. Зашкільняк, «кожна національна державна спільнота творить свою “легітимаційну” історію, з усіма властивими їй атрибутами міфологізації

(ідеалізації)». Новочасна українська історія як історія титульного народу і його державності є порівняно недавнім продуктом її інтелектуальної еліти. Модерна концепція історії України формувалася наприкінці XIX ст. і остаточно легітимізувалася у творчості М. Грушевського та його послідовників. Від того часу бере початок модерна українська історіографія, одним з важливих завдань якої було формування національної ідентичності і створення підґрунтя для політичної програми молодого українського народу. Ускладнений процес формування модерної української нації дослідник пов'язує з «аномальностями», викликаними запізнілим націєтворенням, кризами національної та історичної ідентичностей, різновекторними політичними орієнтаціями українського соціуму [9, с. 94].

Прибічники етнічних моделей української нації доволі часто виводять процес її формування від часів Давньоруської держави, наголошуючи водночас на тому, що у «княжі часи» націогенез українців не завершився, продовжуючись у контексті становлення козацтва і національно-визвольної боротьби кінця XVI – першої половини XVII ст. Надалі його стимулювали кілька циклів «національно-культурного відродження». Здебільшого процес консолідації української етнонації подається як такий, що і в наші дні не дістав завершення. Конструктивісти відштовхуються від запропонованої Р. Шпорлюком ідеї «українського проекту», а нижню хронологічну межу націогенезу українців окреслюють кінцем XVIII – початком XIX ст. В умовах становлення модерних російської і польської націй, доводять вони, українці опинилися перед вибором: або інтегруватися в імперську модель «єдино руської» нації, або відстояти право на власне націєтворення в руслі загального «етнічного ренесансу». Оскільки місцеві інтелектуали могли спиратися на власну історичну й культурну традицію та відчуття локального патріотизму в певній частині еліти, «український проект» мав шанси на практичне втілення. Його автори досить вправно використали нові геополітичні реалії кінця XVIII ст., пов'язані з об'єднанням лівобережних і правобережних українських земель у рамках однієї держави, а також із колонізацією південних територій. Плідною у плані націогенезу виявилася також ідея соборної України – як ідеологічного обґрунтування об'єднання двох частин нації – настільки відмінних у соціокультурному відношенні, що спокуса вважати їх двома різними націями виникала все частіше.

Станом на середину XIX ст. Російська імперія посилено культивувала ідею Малоросії як частини «триєдиного руського народу», намагаючись прищепити суспільній свідомості стереотипи «общерусскости». У домінуючому польському баченні Україна лишалася «польськими кресами»; під час антиросійських повстань 1830 і 1863 рр. їхні провідники намагалися залучити українців на свій бік, пропагуючи гасла «за нашу і вашу свободу». Утім, у польському середовищі було й чимало прихильників українофільської орієнтації, яка набувала різ-

них форм. За таких умов неминучою була свідомісна поляризація, яка зрештою виливалася в настрої меншовартості, «загубленої української людини», комплекс жертви. За часів бездержавності українська культура не могла повною мірою виконувати інтегруючу націєтворчу роль, мусила задовольнятися ознаками вторинності порівняно з домінуючою культурою. Наслідком цього стали суттєві відмінності в етнічній структурі, мовних, культурно-світоглядних, геополітичних та інших орієнтаціях населення, які, власне, і продукують протиріччя на рівні незбігу інтересів [10, с. 73–76, 631].

Найближче до пошуку відповіді на питання про те, чому на національних окраїнах імперії домінувала структурна модель російської ідентичності, підійшов, на наш погляд, А. Каппелер. По-перше, вона освячувалася державою та церквою за допомогою витонченої системи маніпулювання свідомістю неосвіченої маси догматами «святої Русі». По-друге, наявність потужного релігійного компонента зумовила формування на етноконфесійному ґрунті також різних варіантів етнорелігійної ідентичності з фокусуванням на «народності», спільній мові, подібних культурних зразках. По-третє, на цих же підвалинах формувалась ідентичність російської інтелігенції – як попередник «середнього класу» вона володіла потужним інтелектуальним потенціалом, своєрідно поєднуючи ідеї лібералізму з мотивами «імперської величі», які поступово трансформувались у ксенофобські настанови [11]. Національні ідеології й національні ідентичності, які переважно формувалися в руслі примітивно витлумаченого революціонаризму, були не в силі конкурувати з постулатами імперськості у сфері впливу на масову свідомість.

На українських теренах асиміляціоністська за своїм спрямуванням політика російського уряду виявилася не надто успішною. Навіть такі загалом неприхильні до українства російські фахівці, як академік О. Соболевський (викладав у Київському університеті в 1882–1888 рр.), визнавали, що «малороси тримаються своєї мови і своїх побутових особливостей» і що «століття близького сусідства малоросів з великоросами не перетворило їх на великоросів». Наводячи цей висновок, автори блискучої за змістом і формою праці «Українське питання», що з'явилася напередодні Першої світової війни, – О. Лотоцький та П. Стебницький – упевнено говорили про «невдачу асиміляції». «Чим ближче до народних низів, до коренів національного організму, – констатували вони, – тим слабше лежить на українцях наліт великодержавної культури і тим сильніше б'є джерело живих сил народного українського духу. Панівна народність не знайшла в собі достатньо сил, щоб у своїй культурі розчинити українців і фактично ототожнити два поняття «руський» і «великоросійський». Що ж до утисків, то вони викликали відсіч і роздратування; у цьому відношенні «істинними сепаратистами в Росії справедливо можна назвати ідейних натхненників боротьби проти українського руху» [12, с. 161–163].

Надзвичайно важливим у цьому контексті є питання ставлення до подвійної ідентичності й «малоросійства» у вітчизняному процесі національного самоусвідомлення. Очевидно, що зайва емоційність, задана публіцистикою початку ХХ ст., не пішла на користь об'єктивному висвітленню явища, яке значною мірою визначило напрям еволюції національного самоствановлення в Україні. Однозначні трактування «малоросійства» як зрадництва і капітулянства, принаймні щодо реалій ХІХ ст., хибують на заідеологізованість – адже аж до переходу українського руху в політичну стадію «українськість» не була і не могла бути ідентифікаційним маркером. Навіть інтелектуали найвищої проби, ставлячись із симпатією і розумінням до історичної долі українського етносу, застосовували поняття «руський» рівною мірою і до росіян, і до українців – з тієї простої причини, що до «українства» домодерній нації ще належало «дорости». У цьому сенсі зважено виглядає позиція Т. Горбань: «на цей час ще не сформувалися остаточно ні українська, ні російська нації, тож національно-етнічна ідентифікація ще не могла мати чіткої визначеності. Відтак на рівні масової свідомості українці ще не відокремлювали себе від росіян, що й створювало певне підґрунтя для подвійної самоідентифікації – на це і маємо зважати, залишивши осторонь морально-етичні критерії пізніших часів» [13, с. 189].

На масовому рівні, особливо у приграничних регіонах, людність і на початок ХХ ст. ще не мала усвідомленого сприйняття свого національно-етнічного «Я». Основа ідентифікації була релігійною або територіальною – українець почувався насамперед православним християнином, царським підданим, мешканцем певної місцевості. Імперська доктрина «єдиноруської нації» базувалася на розгляді українців як її інтегрованої частини. Проблема усвідомленого вибору на користь «українства» чи «малоросійства» гостро постала в кінці ХІХ ст. лише перед елітними верствами суспільства, тими, які, власне, й формували суспільно-політичну думку.

Не маючи можливості самореалізуватися в рамках «своїї» держави, українська еліта опинилася перед дилемою: або асиміляція, або дискримінація. Якась, доволі невелика частина українського суспільства, за С. Плохієм, не визнала свого малоросійства і перетворила середньовічний топонім «Україна» на етнотопонім. Щоб з'єднати минуле Русі з майбутнім України, М. Грушевський назвав свій найвідоміший твір «Історією України-Руси» [14, р. ХХІІІ]. Більшість обрала тактику, яку сьогодні б назвали «правилом фракталу», – ставши членом «загальноруської» спільноти, індивід зазвичай робив вибір на користь імперських цінностей і, відповідно, кар'єри. Як поширене на той час суспільно-політичне явище, «малоросійство», зрозуміло, обмежувало потенціал українського національного руху. Але неприпустимо зводити драму «малоросійства» до колабораціонізму чи пристосовництва української інтелігенції як її мен-

тальної риси. Попри незаперечний факт «роздвоєння ідентичності» «зводити всіх “малоросів” до спільного знаменника як відступників від української національної справи було б щонайменше не об’єктивно. Маємо зважати на те, що необхідність жити у статусі бездержавного народу прирікала певні кола українського суспільства на свого роду балансування між територіально-етнічним патріотизмом і соціально-політичним прагматизмом». Терещенки, Ханенки та інші знакові постаті української історії, попри свою незаперечну зрусифікованість, були не меншими українськими патріотами, ніж їхні «національно свідомі критики» [15, с. 240–276].

Витоки не досить високої привабливості «української орієнтації» в умовах кінця XIX – початку XX ст. слід шукати глибше. Вони – в незакоріненості національної ідеї у зрусифікованому, аполітичному середовищі. За В. Кравченком, «фатальну роль у цьому відіграла вузькість ідейної програми українських інтелектуалів, які зробили основний наголос на символічні аспекти української національної культури з мовою в якості центрального пункту». Далася взнаки й радикальна переоцінка колишніх, станово-регіональних, малоросійсько-слобідських символів і цінностей у новому, українському національному дискурсі. Регіональний дискурс першої половини XIX ст. представляв Харків як частину стрімко прогресуючої метрополії й уособлення руху від «окраїни» до центру. Новий, національний дискурс, навпаки, не виводив Харків поза межі окраїни і цим понижував його соціальний і культурний статус. Не випадково обминав Харків композитор М. Лисенко: за його власним зізнанням, він «не бачив, не відчував у Харкові українського народу, не бачив українського суспільства. Все не наше, все чуже» [16, с. 198–201].

Під впливом революції 1905–1907 рр. і зняття частини антиукраїнських обмежень ситуація почала змінюватися. За ініціативою професорів М. Сумцова, Д. Багалія, А. Зайкевича рада професорів Харківського університету засудила практику цензурування українських видань. Почесними докторами університету стали М. Грушевський, І. Франко, О. Єфименко. З 1907 р. М. Сумцов та Д. Багалій почали викладати народну словесність та історію України українською мовою. Не варто, зрозуміло, переоцінювати питому вагу «українськості» в освіті, культурі, побуті Слобожанщини. У «місті на кордоні», за В. Маслійчуком, модерне міське середовище співіснувало зі збереженням багатьох рис патріархального села. Проте «найбільш обмосковлене» (оцінка Є. Чикаленка) з-поміж українських міст упевнено творило свій український образ, і чимала роль у цьому належала губернському статистичному комітету, історико-філологічному товариству, Товариству поширення грамотності, університетським викладачам [17, с. 359].

На інших засадах базувалася політика царизму на Правобережній Україні. Її лейтмотивом була ідея «повернення відторгнутого», закарбована за ініціативою

Катерини II на пам'ятній медалі на честь другого поділу Польщі. У Маніфесті Катерини II «О присоединении Польских областей к России» від 27 березня 1793 р. зазначалося, що приєднання «“на вечные времена” земель и градов, некогда России принадлежавших, единомышленниками населенных и единую веру с нами исповедывающих» здійснене з метою «избавленья от соблазна и унижения, им угрожающих» [18, с. 410–411]. Новоприєднані землі Правобережної України дістали офіційну назву Південно-Західної Росії чи Південно-Західного краю. Завдання інкорпорації території Правобережної України в російську державну систему виявилися для царизму складнішими, ніж уявлялося. А. Каппелер доречно цитує висловлену в 1772 р. думку Ж.-Ж. Руссо: Росії легше було проковтнути Польщу, ніж її перетравити. «Значні простори Речі Посполитої були за своїми історичними традиціями, суспільно-політичним устроєм, релігією та культурою чужорідним тілом у Росії, а опір поляків забезпечив польському питанню роль постійної проблеми міжнародної політики аж до ХХ ст. і став фактором, що дестабілізував самодержавну Росію» [19, с. 63].

Перевага у тривалій боротьбі Речі Посполитої, Московської держави та Османської імперії за українську «спадщину» все ж виявилася на боці Росії. Внаслідок поділів Польщі та успішного завершення анексії Криму їй вдалося закріпити за собою значну територію, яка здавна була ареалом розселення українців. І хоча через численні війни правобережні й південні землі України були спустошені, а територіальні прирощення відбулись одночасно з руйнуванням решток української автономії, все ж у житті українського народу почалася нова доба. Сталося так, що експансіоністські устремління російського царизму на якомусь етапі об'єктивно співпали з інтересами українства, упродовж віків розділеного. За Р. Шпорлюком, «поділи Польщі змінили співвідношення сил на геополітичній арені саме тоді, коли українці переймалися вже не стільки з'ясуванням свого регіонально-адміністративного статусу в межах імперії, скільки своїм місцем серед інших народів, і, зрештою, в міжнародному устрої» [20, с. 256]. Різко зросла не лише кількість українців у Російській імперії і пов'язаних з цим проблем, але й питома вага польського питання в Україні і в російсько-українських відносинах.

Загалом же, як справедливо констатує А. Портнов, «і для польської, і для російської політичної думки перехід до нової моделі нації був дуже болісний». Переосмислення понять «польськості» і «російськості» здебільшого відбувалося без урахування етнічного складу новоприєднаних територій [21]. У свідомості значної частини російського суспільства українське Правобережжя ще довго сприймалось як уламок «старої Польщі» і ареал єврейського розселення. Про те, що вже через півстоліття про свої інтереси й потреби тут заявить український етнос, на початку ХІХ ст. навряд чи хтось здогадувався. Але

інтуїція підказала російським урядовцям, що спокій у регіоні значною мірою залежатиме від ступеня його зросійщення.

Удаватися час від часу до надзвичайних заходів царизм змушувала ситуація гострої конфліктності, яка існувала на території українського Правобережжя впродовж усього XIX ст. Готуючи антиросійське повстання, польські революціонери поширювали серед місцевого населення привабливу, на їхній погляд, ідею відродження федеративної держави «трьох народів» – польського, литовського та руського (українського). Але ці заклики не зустріли підтримки в українському середовищі. Не дістали відгуку й пізніші кроки поляків у цьому напрямі – ані намагання польської шляхти Поділля приєднати Південно-Західний край до Царства Польського договірним шляхом, ані заклики до відродження Польщі в кордонах 1772 р. під час польського повстання 1862–1863 рр. Як зауважує Б. Гудь, «наміри поляків відродити ягеллонську Річ Посполиту “від моря до моря” відверто вороже сприйняло не тільки селянство, але і зросла чисельно місцева українська інтелігенція, що прагнула вирвати маси української людності Правобережжя з-під польських впливів». Це прагнення викликало спротив і в самому середовищі польської демократії, проявом чого став перехід на бік українства групи хлопоманів на чолі з В. Антоновичем [22, с. 136, 141].

Контрзаходи російської влади в гостро конфліктній ситуації на Правобережжі фокусувалися навколо посиленої русифікації. Про те, щоб надати краю виразних ознак «російськості», царський уряд почав посилено дбати вже після першого польського повстання 1830–1831 рр. Тоді ж суспільній свідомості активно почала нав'язуватись ідея «югороссов» – «південноросійської народності», що існує, мовляв, від давньоруських часів. Як реакцію на цю ідеологічну експансію слід розглядати також польські ремінісценції на теми «історичної Польщі» й України як «польської Шотландії», і досить несміливі ще спроби українських інтелектуалів обґрунтувати ідеї «двох руських народностей» та «федеративного устрою» Русі.

Оскільки колонізаційні устремління російського уряду наштовхувалися, з одного боку, на опір польських елітних прошарків, а з другого, – на міцніючі прояви української національної свідомості, Правобережна Україна і в XIX ст. являла собою ареал гострої конфліктності. «Важко уявити собі щось більш ненормальне, ніж соціальний лад Південно-Західного краю, створений його бурхливою історією, – зазначала О. Єфименко. – Нижча верства населення – російське православне селянство – найнижчого малоросійського типу. Вища верства населення – польське дворянство. Станова відчуженість злилася в одне нерозривне ціле з незлагодою національною і релігійною. І не розбрат і відчуження тільки існує між цими двома групами, а взаємне презирство й ненависть, яка

створювалася і живилася постійно історією» [23, с. 302]. Політичні наслідки цієї ненависті й ворожнечі вже в наш час простежив у своїй «малій українській трилогії» французький історик Д. Бовуа. Безліч трагедій мали своїм джерелом ту обставину, що доля українських селян та їхні настрої не бралися до уваги обома головними акторами на політичній сцені Правобережжя – російською адміністрацією і польськими землевласниками. «Навіть беручи до уваги поступове пробудження незначної кількості української інтелігенції, слід визнати: досліджуваний період став передусім періодом боротьби між двома імперіалізмами, де ставкою були українські душі» [24, с. 68].

Не випадково політика «поділяй і пануй», яку послідовно проводив російський уряд на новоприєднаних землях, своїм вістрям була спрямована на те, щоб не допустити злиття польського і українського національно-визвольних рухів. У системі різноманітних заходів, які стали значно більш цілеспрямованими після придушення повстання 1830–1831 рр., були й суто адміністративні: скасування магдебурзького права в містах і дії Литовських статутів з остаточним переведенням Південно-Західного краю на російську правову систему. Адміністративні заходи підкріплювались ідеологічними, спрямованими на викорінення української національної ідеї як цілковито безгрунтової.

Наукова новизна полягає в акцентуванні дослідницької уваги на специфіці національних уявлень, кодів, символів, ціннісних систем за умов шаленого централізаторського тиску, ідейних конфліктів, потужного впливу війн і революцій на стан суспільної свідомості.

Висновки. Шляхи формування українського національного ідеалу мали значні ускладнення, спричинені впливом різноспрямованих внутрішніх і зовнішньополітичних чинників. Самостановлення української нації відбувалось у складних умовах іноземного поневолення, тому власна парадигма національної самоорганізації мала виразний відбиток романтичних уявлень і утопічних сподівань. Поняття суспільного ідеалу існувало хіба що у вигляді культурного міфу, опертого на традиції козацтва й православні релігійні догмати. Увести його в русло реальних потреб визначення етнографічних меж української території, українського психосоціального типу, культурно-мовних пріоритетів, пошуку форм майбутнього державного устрою намагалися починаючи з середини XIX ст. українські інтелектуали, об'єднані ідеєю специфічно української «спадщини» та її репрезентації на належному науковому рівні. За умов шаленого імперського спротиву їм вдалося реалізувати лише невелику частину своїх задумів. Але спільними зусиллями вони не лише заклали науковий фундамент народознавства, але й чималою мірою сприяли кристалізації національних інтересів, формуванню національної свідомості.

Поява ідеї національного самовизначення в політичних і наукових дискурсах Російської та Австро-Угорської імперій не піддається однозначним оцінкам

у ключі «добре/погано». З одного боку, з'явилася потужна сила орієнтації на власний, національний проект державотворення з неабияким мобілізаційним потенціалом. З другого – утверджувана величезними інтелектуальними зусиллями національна ідентичність не могла не опинитися в гострому конфлікті з домінуючими ідеями «всеєдності» і конструйованою в російському руслі ідентифікаційною стратегією. Українські національні проекти – багатовекторні, інколи внутрішньо суперечливі й непослідовні – наочно демонструють силу спротиву імперському тиску, яка зрештою стала засобом соціальної мобілізації і сприяла переростанню національно-визвольного руху з культурницької в політичну фазу. Їхній виразний консолідаційний контекст з репрезентацією популярної в XIX ст. ідеї нації – свідчення високого інтелектуального рівня місцевих еліт, усвідомлення ними потенціалу згуртованості та єднання.

Список використаних джерел

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ : Критика, 2001. 276 с.
2. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
3. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
4. Stryjek T. Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego. Wrocław, 2000. 450 s.
5. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). Київ : Укр. письменник, 2014. 496 с.
6. Hroch M. Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller european nations. Cambridge, 1985. 220 p.
7. Хрох М. Исторические предпосылки «национализма» в центрально- и восточноевропейских странах // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. Т. 1. Москва : РОССПЭН, 2010. С. 107–121.
8. Сміт Е. Д. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 224 с.
9. Зашкільняк Л. О. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість // Український історичний журнал. 2005. № 5. С. 93–113.
10. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ : Світогляд, 2004. 722 с.
11. Kappeler A. Some remarks on russian national identities (sixteen to nineteenth centuries) // Ethnic Studies. 1993. Vol. 10. P. 147–155.
12. Українське питання. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. 220 с.
13. Горбань Т. Феномен «подвійної ідентичності» в оцінках української суспільно-політичної думки кінця XIX – початку XX ст. // Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення, тенденції та проблеми розвитку. Київ : ІПіЕНД, 2007. С. 178–191.

14. Plokhly S. The gates of Europe: A history of Ukraine. New-York, 2015. 460 p.
15. Горбань Т. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця ХІХ – першої чверті ХХ століть. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. 381 с.
16. Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. Вильнюс : ЕГУ, 2010. 358 с.
17. Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України ХVІІ–ХІХ ст. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2007. 399 с.
18. Полное собрание законов Российской империи. I. Т. 23. Санкт-Петербург, 1830.
19. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. Львів : Видавництво Католицького Українського університету, 2005. 360 с.
20. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. Київ : Дух і Літера, 2000. 354 с.
21. Портнов А. Винаходячи Річ Посполиту // Критика. 2006. Ч. 9. С. 23–24.
22. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. 448 с.
23. Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. Т. II. Санкт-Петербург, 1905. 439 с.
24. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). Київ : ІНТЕЛ, 1996. 421 с.

Valerii Smolij,

Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine,

*Academician-Secretary of the Department of
History, Philosophy and Law*

of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Director of Institute of History of Ukraine,

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0002-7656-5505

e-mail: sekretar@history.org.ua

Yaroslava Vermenych,

Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine,

Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Professor,

Head of the Department of Historical Regionalism

Institute of History of Ukraine,

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0002-4445-9492

e-mail: verrosla@gmail.com

Ideas of national formation in Ukrainian intellectual space of 19th – early 20th centuries

The goal of the research is theoretical and methodological comprehension of nation-building concepts of domestic political thought of the 19th – early 20th centuries in the context of the effectiveness of their impact on the then social and cultural life. It is about the role and place of the “Ukrainian question” in the destruction of the Russian Empire and about the theoretical understanding by the national intellectual elite of ways to build on its ruins a viable national state organism. Among the variety of **methodological approaches** for the study was chosen mental, which seems to be the most productive in axiological generalizations on the construction of identities and the formation of national consciousness at the turn of the 19th and 20th centuries. The **scientific novelty** lies in the emphasis of research on the specifics of national ideas, codes, symbols, value systems under conditions of insane centralizing pressure, ideological conflicts, the powerful influence of wars and revolutions on the state of public consciousness. **Conclusions.** To recreate the social background of the identification search of the Ukrainian community at the turn of the 19th and 20th centuries it is impossible without taking into account two obstacles: external – in the form of imperial doctrines of Russia and Polish “Kress ideas” and internal – sharp contradictions of self-identifications in the conscious sphere and behavioral stereotypes. The existence of the Ukrainian ethnos in the system of separation of its parts, confrontation of political forces and ideological constructions proved to be a complicating factor that hindered the consolidation intentions. Too different, sometimes internally contradictory and inconsistent, Ukrainian projects of the second half of the 19th and early 20th centuries still give an idea of the strength of resistance to imperial pressure, which eventually became a means of social mobilization and contributed to the national liberation movement from cultural to political phase. Their clear consolidation context with the representation of popular in the 19th century the ideas of the nation are evidence of the intellectual maturity of local elites and their awareness of the potential for solidarity.

Key words: nation, nation-building, identity, self-identification, national projects, intellectuals, the national ideal.

*Стаття підготовлена 12 січня 2021 року;
подана до друку 19 січня 2021 року.*